

LILIANA KALITA

**Nokautowanie obywateli.
Kultura przemocy w Rosji i jej reprezentacja
w utworze Natalii Kluczariowej *Wagon Rosja***

**The knockout of citizens.
The culture of violence in Russia and its representation
in Natalia Klyucharyova's work *Wagon Russia***

Abstract. The purpose of this article is to analyse and interpret Natalia Klyucharyova's work *Wagon Russia* (*Россия общий вагон*, 2007), in which the writer creates an image of state violence against citizens, especially the most vulnerable, i.e. single mothers, injured veterans, the elderly, people belonging to sexual minorities. The description focuses on forms of economic, structural and symbolic violence. These take the form of, for example, the failure of the state and its subordinate institutions to perform the function of caring for the elderly, the lonely, war veterans; excessive bureaucratisation of life; officials avoiding responsibility for the consequences of their decisions; inappropriate distribution of public funds; infringement of individual autonomy; infiltration of selected social groups; isolation and ridicule of those critical of the system. The authorities use media systems and social institutions for their actions, which impose a specific model of functioning on the citizen, fostering victimisation and consolidation of aggressive patterns in the group, causing fear and an increased sense of powerlessness. Violence is therefore becoming the dominant way in which politicians communicate with the public.

Keywords: Klyucharyova, power, culture of violence, citizens, contemporary Russian prose

Liliana Kalita, University of Gdańsk, Gdańsk – Poland, lilana.kalita@ug.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-6025-2643>

„Czy polityka i literatura mają ze sobą coś wspólnego? Wydawałoby się, że są to dziedziny z innych światów. Pierwsza, kojarzona przede wszystkim z bezkompromisowym dążeniem do władzy, podczas gdy druga w ideale powinna być sztuką dla sztuki, autonomiczną twórczością przekazującą wyższe wartości” – zastanawiał się w niecały miesiąc po wybuchu wojny w Ukrainie Daniel Kowalski i doszedł ostatecznie do wniosku, iż społeczna rola literatury to już dziś sprawa bezdyskusyjna, bowiem dzięki odzwierciedlaniu codzienności i relacji między

władzą a jednostką „pisarze nierzadko obnażają patologie życia społecznego, skłaniając do przemyślenia rzeczywistości, w której żyjemy” (Kowalski, źródło elektroniczne). Przemysław Czapliński zwraca uwagę na wspólny obszar polityki i literatury: „jeśli uznamy, że polityczność literatury jest uczestniczeniem w społecznym ruchu dyskursów, a literatura jest jedną z praktyk komunikacyjnych, wówczas trzeba będzie założyć, że literatura zawsze pozostaje w zasięgu oddziaływania polityki i zawsze sama na nią oddziałuje” (Biały, Jastrzębska). Jednocześnie, jak twierdzi badacz,

nie chodzi [...] o zajmowanie stanowiska w jakiejś konkretnej sprawie, lecz o rozpoznawanie zasad działania polityki. Polityczność literatury wyraża się nie poprzez zaangażowanie dzieła w określoną opcję, lecz poprzez umiejętność angażowania odbiorcy w samodzielne określanie reguł sprawowania władzy. Aby takie odwrócenie mogło nastąpić, autor musi umykać istniejącym podziałom ideologicznym i równocześnie je kwestionować. Trzeba mieszać dyskursywne szyki, aby pokazać, z czego składa się dyskurs dominujący, jak doszło do tego, że osiągnął on dominującą pozycję i jak ewentualnie można wprowadzać weń refleksje zmiany – jak spowodować, by zmieściły się w nim głosy niesłyszane, uważane za nieważne, pomijane (Biały, Jastrzębska 79).

Zaangażowanie polityczne, wynikające z przekonania o społecznym charakterze literatury, jest istotną cechą kultury rosyjskiej (Roman). Jak zauważa badaczka rosyjskiej literatury,

jeśli literatura chciałaby zapomnieć o polityce, to „palące problemy codzienności” jej na to nie pozwalają. [...] Ponieważ czołgi były i pozostają głównym argumentem politycznym i siłą polityczną naszej ojczyzny [Rosji – L.K.] (1939 w krajach bałtyckich, 1956 na Węgrzech, 1968 w Czechosłowacji, 1979 w Afganistanie, 1995 w Czeczenii, 2008 w Gruzji), „palące problemy” są zawsze aktualne [...] oto paradoks w Rosji: gdy tylko era pisarza – proroka i trybuna – dobiegła końca wraz z odejściem Sołżenicyna, naród pozostał tylko z głosem „przywództwa”. Głos pisarza? Jeśli istnieje, to jest cieńszy niż pisk czy cokolwiek innego (Ivanova, źródło elektroniczne).

Wydaje się, że przekonanie Iwanowej zyskało na aktualności po wybuchu w 2022 roku wojny rosyjsko-ukraińskiej, o ile bowiem nie jest się emigrantem korzystającym z wolności wypowiedzi, ocena sprawujących władzę może mieć daleko-siężne skutki.

Ostatnie ćwierćwiecze naznaczone jest w Rosji polityką Władimira Putina, mającą cechy totalitarnego modelu władzy. Próba opisu egzystencji obywateli, szukających indywidualnej i narodowej tożsamości w potransformacyjnej Rosji, znajduje odzwierciedlenie w licznych utworach powstałych po 2000 roku, spośród których warto wymienić chociażby *2008* (2008, 2005) Siergieja Dorienki, *Sańkę* (Санька, 2006) Zachara Prilepina, *Ptasią grype* (Птичий грипп, 2008) Siergieja Szargunowa czy *Strach* (Исчез, 2006) i *Asan* (Асан, 2008) Władimi-

ra Makanina. Nasycenie warstwy fabularnej elementami o charakterze publicystycznym obecne jest w pierwszej powieści Natalii Kluczariowej¹, zatytułowanej *Wagon Rosja* (*Россия, общий вагон*, 2007, publikacja w czasopiśmie „Novyj Mir” w roku 2006, nr 1; wydanie polskie 2010). Obraz kultury przemocy zawarty w tekście Kluczariowej będzie przedmiotem analizy w niniejszym artykule. Daniła Dawydow zwrócił uwagę, że już debiutancki tomik poezji Kluczariowej „cechuje rehabilitacja patosu, zaangażowania i zacieklego wnikania w losy porządku świata. Jednocześnie publicystyka okazuje się metaforą, rewolucjonizm – metodą poznania ontologii, a nie walki politycznej” (Dawydov, źródło elektroniczne). Siergiej Kostyrko nazwał *Wagon Rosja* „rodzajem stylistycznej refleksji nad tematyką rewolucji rosyjskiej w literaturze ojczystej XX wieku, a jej rewolucyjny patos – formą estetycznego uświadamiania [...] za pomocą symboli politycznych” (Kostyrko, źródło elektroniczne).

Akcja powieści rozgrywa się w połowie lat dwutysięcznych, w czasie kryzysu polityczno-gospodarczego w państwie. Młody bohater o imieniu Nikita podróżuje kolejną po kraju w poszukiwaniu Rosji, a w istocie swojej własnej tożsamości, którą stara się określić poprzez słuchanie opowieści innych. Kontakt z pasażerami pociągu trzeciej klasy, a więc najgorzej sytuowanymi, i zasłyszane historie pozwalają mu stać się kronikarzem losów ludzkich, które odzwierciedlają bogatą i trudną historię ZSRR, a potem Federacji Rosyjskiej, a jednocześnie składają się na panoramę współczesnej Rosji. W trakcie swoich wojaży Nikita staje się świadkiem, a następnie uczestnikiem buntu obywateli przeciwko reformom socjalnym, a konkretnie, na mocy ustawy ministra Michaiła Zurabowa z 2004 roku, pozbawieniu część obywateli (głównie niepełnosprawnych i emerytów) m.in. prawa do bezpłatnych lekarstw i przejazdów („Kak monetizirovali l'goty...”, źródło elektroniczne). Wielość bohaterów, z którymi rozmawia Nikita, pozwala oddać różnorakie perspektywy postrzegania Rosji przez jej mieszkańców, zależne od wieku postaci, ich osobistego doświadczenia życiowego, wykształcenia, obecnej pozycji w społeczeństwie. Bohaterów łączy dominujący w nich pesymizm, akcentowanie

¹ Natalia Kluczariowa (ur. 1981 w Permie) jest dziennikarką, studiowała na Wydziale Filologicznym Jarosławskiego Uniwersytetu Pedagogicznego. Redagowała almanach literacki „Игра в классиков” oraz pracowała jako redaktorka wiadomości telewizyjnych. Zadebiutowała w 2006 roku tomikiem poezji *Biali pionierzy* (*Белые пионеры*). Kluczariowa jest autorką takich książek, jak *SOS* (*SOS*, 2009), *Wioska głupców* (*Деревня дураков*, 2010), *Szczęście* (*Счастье*, 2016), *Oddychaj, oddychaj* (*Дыши, дыши*, 2018) i in. W roku 2010 powieść *Rosja, ogólny wagon* ukazała się w języku polskim pod tytułem *Wagon Rosja*. Pisarka została uhonorowana Nagrodą im. Jurija Kazakowa oraz nagrodami: Nacionalnyj Bestseller i Jasna Polana. Ostatni utwór Kluczariowej pt. *Dziennik końca świata* (2023) został poświęcony wojnie rosyjsko-ukraińskiej: „Сначала я фиксировала только то, что чувствую, выливалась из себя кубометры боли, стыда, страха. Когда это обретало форму слов, оно становилось как будто более переносимым” (zob.: Ākovleva, źródło elektroniczne). W związku z postawą antywojenną pisarka opuściła Rosję i obecnie mieszka w Niemczech.

w swoich opowieściach brutalnych i negatywnych zdarzeń. W świadomości „małego człowieka” życie w Rosji po transformacji jawi się jako pasmo nieszczęść, biedy, bólu, konieczności przezwycięzania nadmiarowych codziennych trosk. Część tych historii można potraktować jako przykład przemocy państwa wobec obywateli, szczególnie tych, którzy należą do kategorii, by posłużyć się określeniem Vaclava Havla, „bezsilnych” (Havel), a więc znajdujących się na marginesie społecznym, choć ze względu na liczebność bynajmniej nie marginalnych. Są nimi bezdomni, inwalidzi wojenni, kobiety samotnie wychowujące dzieci, osoby w podeszłym wieku czy reprezentanci szeroko rozumianych mniejszości.

Dorota Kubacka-Jasiecka podkreśla, że „pojęcie przemocy ma wyraźny kontekst społeczno-kulturowy, a także kontekst normatywny – odwołuje się do sfery wartości, moralności, etyki, prawa” (Kubacka-Jasiecka 332). Cechami przemocy są: przewaga sił jednej ze stron, intencja wyrządzenia krzywdy, kontrolowanie i podporządkowanie ofiary jako cel działań. Jerzy Mellibruda podaje, iż

przemoc to działanie lub zaniechanie dokonywane w ramach rodziny przez jednego z członków rodziny przeciwko pozostałym z wykorzystaniem istniejącej lub stworzonej przez okoliczności przewagi sił lub władzy, godzące w ich prawa lub dobra osobiste, a przede wszystkim w ich życie lub zdrowie (fizyczne lub psychiczne), które powoduje u nich szkody lub cierpienie (Mellibruda 10).

Definicję polskiego badacza, sformułowaną na potrzeby przemocy domowej, można, moim zdaniem, zastosować również do relacji między państwem a obywatelami, traktując metaforycznie zarówno przedstawicieli władzy (i podporządkowanych jej urzędników), jak i zwykłych mieszkańców krajów jako członków jednej rodziny. Wieloaspektowość przemocy podkreśla Anna Lipowska-Teutsch, której zdaniem przemoc to „zespół atakujących, nadzorujących i kontrolujących zachowań [...] spójna całość, ciąg zachowań o charakterze zamierzonym i instrumentalnym, których celem jest zniewolenie ofiary, wyeliminowanie jej suwerennych myśli i działań, podporządkowanie jej żądaniom i potrzebom sprawcy” (Lipowska-Teutsch 12). Wśród najczęściej spotykanych rodzajów przemocy wyróżnia się: fizyczną, psychiczną, seksualną, ekonomiczną, zaniedbanie oraz takie jej formy, jak przemoc instrumentalna, strukturalna (instytucjonalna) czy symboliczna (Jedlecka).

W powieści *Wagon Rosja* mamy przykłady – ukazane w różnym natężeniu – niemalże wszystkich wymienionych typów przemocy. Najbardziej interesujące wydają się przy tym przemoc strukturalna i symboliczna, włączające w swoje praktyki przemoc fizyczną, psychiczną czy ekonomiczną i będące manifestacją sprawowanego modelu rządów i rzeczywistego stosunku władzy do obywateli. Takie wyróżniki zjawiska, jak intencjonalność, nierównomierność sił, naruszanie praw i dóbr osobistych oraz powodowanie cierpienia i bólu (Adamowska-Kałwa 268) pozwa-

lają określić przedstawione w utworze Kluczariowej relacje na linii państwo – obywatele jako przemocowe, bowiem powodują one długotrwałą depryzację części społeczeństwa. Jak podają Joanna Helios i Wioletta Jedlecka, przemoc strukturalna

odnosi się do łamania praw człowieka w instytucjach, np. w placówkach pomocy społecznej lub wychowawczych [...] jest bezgłówna, niewidoczna. Jej korzenie tkwią w strukturach i świadomości społecznej, normach i zwyczajach, procesach socjalizacyjnych obowiązujących w danej społeczności i kulturze (Helios, Jedlecka 28–29).

Przykładem takiej przemocy może być niewypełnianie przez państwo i podległe mu instytucje funkcji opiekuńczej wobec osób, których jakość życia w wyniku decyzji polityczno-społecznych uległa pogorszeniu. Dramatyczną egzemplifikacją takiego zaniechania odpowiedzialności państwa za los przypadkowych ofiar jest w analizowanej powieści historia Taisii Josifowny. Za czasów ZSRR była nauczycielką w bratniej Republice Czeczenii, a więc przedstawicielką rosyjskiej inteligencji, której dom w wyniku działań wojennych został zburzony. Aby ratować życie, kobieta przyjechała do moskiewskich krewnych – ci jednak nie chcieli pomagać ubogiej imigrantce. Z opresyjnym, wskazującym na brak zrozumienia dramatycznej sytuacji, zachowaniem 80-letnia kobieta spotkała się również ze strony urzędników:

– А государство?

– А ему-то что? На то оно и государство. Куда ни пойду, мне все тычут: зачем в Москву понаехала? А куда мне было? Пыталась беженца оформить, не дают, бумажки какие-то требуют, справки, за которыми опять в Грозный ехать надо. А куда я поеду? Рассыплюсь по дороге-то. Столько горя с ними натерпелась, ведь у меня даже паспорта нет. Поэтому, выходит, я совсем не существую. Просто нет меня. В списках не значился (Ključareva, źródło elektroniczne).

Instytucjonalna obojętność na poziom egzystencji ofiar wojny wśród cywilów znajduje wyraz w negowaniu samego faktu ich istnienia. Dla zbiurokratyzowanych struktur ważniejszy staje się dokument, a nie człowiek, co wskazuje na patologię samej instytucji – jej automatyzm, bezwzględność i promowanie antyhumanitarnych postaw. Taisia Josifowna mimo podeszłego wieku musi samodzielnie borykać się z bezdomnością i brakiem środków na utrzymanie: w zamian za miejsce do spania w pokoju portierek myje podłogi w apartamentowcu „nowych Rosjan”, pomaga też lokatorom opiekować się chorymi, a jako zapłatę otrzymują jedzenie i dostęp do łazienki.

Marek Drwięga w *Rozważaniach o przemocy* podkreśla, iż „rozpoczynając analizę fenomenu przemocy, trzeba uwzględnić działający podmiot, podmiot cielesny, odczuwający oraz podlegający działaniu innych” (Drwięga 52). Zdaniem badacza, podmiot w wyniku skierowanych wobec niego form przemocy doświadcza zra-

nienia, które przybiera postać „od bolesnego afektywnego doznania, przez raniącą obojętność, niepełne zauważenie, brak uznania lub odrzucenie i zanegowanie. [...] Zranienie zaś trafia w integralność osobową każdego, powoduje jej naruszenie, a niekiedy rozbić” (Drwięga 54). Jednym z okresów, w których dochodziło w Rosji do łamania praw człowieka, była wojna czeczeńska², sprzyjająca samowoli i bezprawiu (Będźmirowski 276) nie tylko na terenach objętych konfliktem, ale również w centralnej części kraju. Wojna obejmowała swoim zasięgiem weteranów i burzyła w nich poczucie osobistej godności, podważała znaczenie ich patriotycznego zaangażowania. Systemowy brak opieki nad żołnierzami, którzy zmagali się z problemami zdrowotnymi, prowadził do trwałej traumy psychicznej. Również te zjawiska odnajdujemy w omawianym utworze Natalii Kluczariowej. O swoich niezagojonych ranach opowiada głównemu bohaterowi 30-letni Giennadij Uminski, który „на девяносто процентов потерял трудоспособность в результате ранений, полученных в Чечне” (Klûčareva, źródło elektroniczne). Mężczyzna doświadcza przemocy ekonomicznej, którą dodatkowo uprawomocnia wyrok sądu. Państwo tym samym pokazało bohaterowi, że odwraca się od niego i pozostawia go na łaskę losu. W wyniku tego skazany jest na żebractwo, co wywołuje w nim poczucie bycia zbędnym w społeczeństwie. Własna niepełnosprawność wzmacnia w nim frustrację i uczucie bezsensu istnienia oraz burzy jego integralność.

По закону государство, которое меня искалечило, обязано мне за это заплатить. А оно не платит. Я три года по судам ходил. В итоге мне сказали, что я был ранен во время боевых действий, следовательно, ответственность за это несет не моя страна, а чужая, с которой воевали. То есть судья меня прямым текстом направил к Масхадову за компенсацией. И буквально на следующий день Масхадов вылез то ли на „Аль-Джазире”, то ли на „Кавказ-центре” и заявил, что готов ежемесячно выплачивать мне ту сумму, которую я требовал с Министерства обороны. Если Россия не в состоянии о своих инвалидах позаботиться. Такой у него был подтекст. Вам этого не понять, а я человек военный, у меня свои понятия о чести, мне после такого жить невозможно, потому что я присягу давал, а Масхадов – враг! – А Минобороны как среагировало? – спросил Рошин. [...]

– Комментировать отказалось. То есть в порядке вещей это у нас! Чтобы нашим солдатам враги пенсию выплачивали! Понятно, что им на нас положить с прибором. Что мы после их войн в подземных переходах Розенбаума поем, на протез в метро побираемся! Так хоть бы за себя постыдились! (Klûčareva, źródło elektroniczne).

Hannah Arendt, analizując problem funkcjonowania przemocy podczas wojen i rewolucji, akcentowała, jak podaje Anna Szklarska, iż

w działaniach wojskowych, rewolucyjnych dochodzi do zupełnego zaniknięcia indywidualizmu, rozmycia odpowiedzialności. Pojedyncze jednostki zostają sprowadzone do roli ogniwa w groźnym i potężnym łańcuchu przemocy. Co więcej, w grupie, na polu bitwy, występuje

² W czasie, gdy dzieje się akcja utworu, trwa II wojna czeczeńska.

zaskakujące zjawisko: jako jednostki mamy wówczas większą skłonność do składania na ołtarzu potencjalnej nieśmiertelności grupy [...] naszego jednostkowego istnienia (Szklarska 84).

Wydaje się, że wskazane przez Arendt zasady, zwłaszcza konformistyczna dyfuzja odpowiedzialności oraz brak poszanowania dla życia jednostki, w przypadku Rosji obowiązują także w pokojowych warunkach. Tym samym zatarte zostają granice między przestrzenią militarnych akcji a pozornie bezpiecznym terenem cywilizowanych norm, w których władza – zgodnie z koncepcją niemieckiej filozofki – powinna opierać swoją politykę na perswazyjnym przekonywaniu do realizacji wspólnych celów. W powieści Kluczariowej władza, za pomocą strachu jako narzędzia ucisku i kontroli obywateli, ujawnia swoje totalitarne korzenie (Nogal, źródło elektroniczne).

Przy rozpatrywaniu zagadnienia przemocy strukturalnej nie można zapominać, iż ważnymi instytucjami w państwie są nie tylko rząd, sądy czy administracja centralna i lokalna, ale też jednostki mundurowe. Jak twierdzą badacze,

rola społeczna i jednocześnie polityczna służb specjalnych w Rosji jest pochodną współdziałania władz politycznych oraz resortów siłowych, służących realizacji obustronnych celów politycznych i społecznych. Rosyjski autorytaryzm rządów (i tak naprawdę każdego autorytarnego państwa) tworzy swoistą symetrię razem ze służbami, których podstawową rolą i zadaniem jest dyscyplinowanie społeczeństwa oraz takie tworzenie faktów i zachowań, które są pożądane przez władze polityczne [...] (Krassowski, Wierchowski, Wierchowska, 298).

W *Wagonie Rosja* policja i Federalna Służba Bezpieczeństwa ukazane są jako formacje posługujące się – w zależności od sytuacji – łagodniejszymi lub bardziej radykalnymi formami przemocy wobec obywateli. Jako stosunkowo „miękką” formę nacisku potraktować można próbę zwerbowania do współpracy przez FSB Griszy – przedstawiciela mniejszości seksualnej. Przy czym, jak zaznaczyli agenci, nie chodziło o informacje istotne dla zapewnienia bezpieczeństwa kraju („государственные тайны мы сами знаем”, Klůčareva, źródło elektroniczne), co wpisywałoby się w podstawowe zadania tego typu instytucji w każdym ustroju, ale o kontrolowanie obywateli: „чтобы вы нам сообщали о всяких депутатах, членах правительства, бизнесменах крупных, звездах шоу-бизнеса, буде таковые на вашем пути попадутся...” (Klůčareva, źródło elektroniczne). Moim zdaniem, taką potrzebę infiltrowania przez służby społeczności homoseksualnej oraz tzw. celebrytów można potraktować jako „nieuzasadnione naruszenie sfery autonomii jednostki” (Jackiewicz), a więc instytucjonalną przemoc. Tym samym służby specjalne jawią się w utworze Kluczariowej jako ważny element mechanizmu represyjnego rosyjskiego aparatu państwowego. Okazuje się ponadto, iż w archiwach FSB gromadzone są teczki na każdego z obywateli, a ich objętość uzależniona jest od stopnia zagrożenia przypisywanego danej osobie oraz od jej

gotowości do współpracy. Najgrubsze akta mają mieszkańcy o liberalnych i prozachodnich poglądach, jak np. Jewgienij Roszczyn, filolog i wykładowca akademicki, na którego doniosła studentka w zemście za nieodwzajemnione uczucie.

Radykalizacja zachowań jednostek policyjnych czy ochroniarzy, pozostających na usługach polityków, widoczna jest natomiast w odniesieniu do pozbawionych ulg emerytów, którzy gromadzą się na ulicach miast, by kolektywnie zaakcentować społeczną niezgodę na reformy, skutkujące pauperyzacją ich życia. Wobec staruszków, realizujących w istocie demokratyczne prawo do protestu i manifestowania swoich poglądów, organizowane są działania mające ich zastraszyć oraz odizolować od pozostałych. Pod ich adresem kierowane są groźby, stosowana jest wobec nich przemoc fizyczna oraz demonstracyjnie okazywana siła:

– Они мне еще позавчера, после того, как мы на улицу первый раз вышли, стали угрожать. Я домой иду, а они на машине за мной едут и бранятся. Ты, говорят, зачинщица, ФСБ тебя уже вычислила! – рассказывала крупная пожилая женщина, держась за бок. – А вчера иду я отсюда, подъезжают, уже на двух машинах. Выскочили, человек шесть. На одну-то старуху! Руки заломили, попалась, говорят, сука! Это мне-то! Мне седьмой десяток пошел! И волоком по ступенькам потащили в отделение, избивать стали. Дубинками. Все по швам попадали – у меня от операции остались. Умирать буду – буду видеть эти гогочущие фашистские хари!

– Отделение-то какое? Запомнили? – хмуро осведомился Рошин.

– А что же не запомнить? Наше, семьдесят девятое, на Садовой (Ključareva, źródło elektroniczne).

Powyższy cytat wskazuje, iż ofiarami przemocy strukturalnej stają się bezbronne kobiety, co wynika z charakterystycznego w patriarchalnych społeczeństwach przekonania o nierówności płci i ścisłego podziału ról społecznych. Kobieta, która zamiast spędzać czas w kuchni, wyszła w proteście na ulicę, w powszechnym, bazującym na stereotypach odczuciu, godna jest potępienia i wymierzenia kary bardziej niż zbuntowany mężczyzna, którego aktywność i agresywne zachowania byłyby bardziej zrozumiałe i akceptowalne. Ponadto mamy tu do czynienia z inną formą przemocy – z ageizmem. Słaby stan zdrowia osób w podeszłym wieku, brak znajomości i umiejętności egzekwowania przysługujących im praw sprzyjają wywieraniu na nich presji i lekceważącemu traktowaniu, co jest uznawane za formę dyskryminacji ze względu na wiek (Szukalski). Osoby starsze są w Rosji grupą społeczną, wobec której stosuje się przemoc opartą przede wszystkim na dyskryminacji i zaniedbaniach, czego przykładów dostarcza nam analizowany utwór. Jednym z objawów społecznego ageizmu jest marginalizowanie doświadczenia i zasług osób walczących w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej, co dla większości tego pokolenia jest ważnym składnikiem ich tożsamości. W postsowieckiej rzeczywistości, lansującej wzorce zachowań oparte na indywidualizmie, konkurencyjności i zasadach wolnego rynku, postawa ofiarności dla ojczyzny i poświęcenia na rzecz

społeczeństwa, charakterystyczna dla osób starszych, traktowana jest jako niezrozumiała, a nawet śmieszna. Współcześni rosyjscy emeryci borykają się z biedą, niedocenieniem, bagatelizowaniem ich potrzeb i problemów, brakiem opieki medycznej. To sprawia, że jeszcze bardziej wycofują się z aktywności społecznej, doświadczają osamotnienia i spadku jakości życia, któremu towarzyszy przekonanie o utracie człowieczeństwa:

– Обидно, ужасно обидно! – откликнулась старушка в черном платке. – В чем мы провинились? Войну выиграли, страну из руин подняли, детей вырастили, всю жизнь для будущего старались. И вот оно, будущее! На помойку выбросили, и не нужен ты никому, помирай скорее, если работать больше не можешь! Не по-людски с нами обошлись, по-звериному! Это звери ослабевшего и старого загрызают! А мы ведь люди! (Ključareva, źródło elektroniczne).

Dla badaczy zajmujących się problemem przemocy istotnym zagadnieniem staje się pytanie o jej konieczność i ewentualnie okoliczności jej usprawiedliwienia. Jak pisze Jacek Filek:

Jeśli zaś celem przemocy jest jakieś dobro innych, grup, narodów, to przemoc ta w niektórych warunkach może wydać się usprawiedliwiona, ale jej usprawiedliwienie etyczne zawsze będzie problematyczne, szczególnie tam, gdzie cierpieć miałaby osoba [osoby] niewinna i gdzie tego cierpienia nie przyjmowałaby ona na siebie jako dobrowolnej ofiary (Filek 292).

W sytuacjach ukazanych przez Kluczariową trudno obronić stanowisko, iż niewypłacanie zasiłków, pensji czy odbieranie prawa do bezpłatnego transportu osobom źle sytuowanym może służyć dobru ogółu. Przemoc ekonomiczna jest tu oznaką niewłaściwej dystrybucji finansów publicznych, które trafiają do grup uprzywilejowanych (oligarchów) i skazują na nędzną egzystencję obywateli o słabszej pozycji społecznej.

Przebieg protestu emerytów przeciwko odebraniu im ulg ukazany jest w utworze jako stopniowe pozbywanie się iluzji odnośnie do minimalnej chociażby opieki państwa i obrony ich interesów przez osoby będące u władzy. Apogeum tego procesu jest spotkanie z prezydentem, który zachowuje się paternalistycznie, w jego języku pobrzmiwa tzw. dziadurzenie³ (Kropiwiec, źródło elektroniczne) świadczące o traktowaniu emerytów z wyższością, ale też dystans mentalny, sygnalizowany zachowywaną odległością:

[...] человек не стал особо близко подходить к старикам. Остановился на почтительно-брезгливом расстоянии и одернул пиджачок.

– Как там, хорошо меня видно? – осведомился он со своей фирменной мыльной ухмылкой у операторов, припавших к камерам. [...]

³ Dziadurzenie „jest łagodną formą ageizmu, czyli uprzedzeń i dyskryminacji ze względu na wiek; to infantylne zwracanie się do osób starszych jak do dzieci” (Kropiwiec, źródło elektroniczne).

человечек все с той же двусмысленной усмешечкой обращается к старикам:

– Ну что, попутешествовали?

Пошутив, серый человек перешел к протокольным фразам о сложной судьбе России в цивилизованном мире, но Никита уже ничего не слышал (Ključareva, źródło elektroniczne).

Zachowanie prezydenta, a więc najważniejszej osoby w państwie, jest świadomą oznaką przemocy strukturalnej, która jednocześnie wskazuje na jej związek z przemocą symboliczną (zwaną też kulturową), polegającą na „pozyskiwaniu różnymi drogami takiego oddziaływania klas dominujących czy uprzywilejowanych na całość społeczeństwa, aby narzucić im określone schematy postępowania, myślenia czy postrzegania rzeczywistości” (Helios, Jedlecka 29–30). Jako że „w życiu codziennym władza znacznie częściej niż do siły fizycznej odwołuje się do funkcjonujących w wyobraźni społecznej symboli” (Mazurkiewicz 26), postawa głowy państwa oraz słowa i ton, jakiego używa, utrwalają istniejące stereotypy społeczne, zgodnie z którymi wartość osoby starszej jest niewielka. Ukazane w tekście Kluczariowej spotkanie odbywa się w obecności dziennikarzy, dlatego też konstrukcja przekazu kierowanego do narodu przez prezydenta wyznacza standardy relacji międzyludzkich i daje przyzwolenie na powielanie określonego wzorca.

Ważną funkcję w ustalaniu kapitału symbolicznego pełnią media, które „tworzą (kreują) rzeczywistość społeczną, ustalają standardy zachowania, normy, modele itd.” (Goban-Klas 114). Dziennikarze w powieści *Wagon Rosja* są obojętni, poza jednym przypadkiem, na sytuację protestujących i powody manifestacji, doszukują się w postępowaniu emerytów sensacji i potwierdzenia z góry przyjętej tezy. Ich groteskowe zachowania, przedmiotowe traktowanie rozmówców, przekonanie o głębi własnych komentarzy, będących w rzeczywistości powielaniem banalnych schematów myślowych, można uznać za przemoc symboliczną. Potwierdza ona bowiem niezmienną pozycję w społeczeństwie tych obywateli, którzy nawet nie zdają sobie sprawy, że są ofiarami przemocy. Z kolei przedstawiciele mediów wpisują się swoimi relacjami w oczekiwania większości odbiorców, żądnych „rozrywkowej” transmisji. Przemoc kulturowa możliwa jest za sprawą zaufania, jakim osoby podlegające symbolicznej dominacji darzą stronę dominującą, a więc grupę uprzywilejowaną, którą podziwiają za umiejętność osiągnięcia wyższej pozycji społecznej. Jak zaznacza Piotr Mazurkiewicz,

nawet ci, którzy najmniej korzystają z funkcjonowania władzy, współpracują poniekąd w swoim własnym uprzedmiotowieniu. Uznając bowiem legalność władzy i zhierarchizowanych stosunków społecznych, w których sidła wpadli, stają się całkowicie niezdolni, by odkryć, że hierarchia ta jest przede wszystkim arbitralną konstrukcją społeczną, za sprawą której ukryte elity dysponujące kapitałem edukacyjnym i kulturowym realizują swoje interesy kosztem osób zdominowanych (Mazurkiewicz 27).

Zmiana systemowa w Rosji, przejście od gospodarki centralnie sterowanej do rynkowej, sprzyjała propagowaniu wzorców zachowań opartych na praktykach charakterystycznych dla kapitalizmu. Nowe modele życia ze względu na brak rodzimej tradycji kopiowane były z Zachodu w sposób mechaniczny i stały się instrumentem symbolicznego oddziaływania na jednostkę. Przykładem takiej sytuacji w utworze Kluczariowej jest historia Antoniny Kisielowej, która postanowiła, zgodnie z oficjalnie emitowanymi zaleceniami, zająć postawę proaktywną. Po wyjeździe z górniczej osady z powodu zamknięcia kopalni kobieta zajęła się handlem obnośnym, sprzedawała skarpety na stacjach kolejowych i w pociągach. Bohaterka bezrefleksyjnie wdraża w życie zalecenia z zachodniego poradnika: „залог успеха – это прямая спина и улыбка. Теперь, что бы ни случилось, я всегда помню: главное – улыбаться и не сутулиться. Тогда – обязательно повезет!” (Klûčareva, źródło elektroniczne). Antonina przyznaje wprawdzie, że zasada prostych pleców i uśmiechu niezbyt sprawdza się w warunkach rosyjskich, jednak uporczywie trzyma się przyjętych reguł, funduje sobie i swoim dzieciom egzystencję w drodze, akceptuje bezdomność, alienację społeczną i brak zaspokojenia podstawowych potrzeb ludzkich. Przekonanie kobiety, że kiedyś przecież musi być lepiej, choć nic na to nie wskazuje, można zinterpretować jako efekt oddziaływania na nią przemocy symbolicznej, w wyniku której Antonina przyjmuje za pewnik fakt funkcjonowania w określonych ramach, aprobeuje niezmiennosć sytuacji wyznaczonej przez praktyki świata konsumpcyjnego, w którym człowiek podlega utowarowieniu (jak towar na półce ma zajmować swoje miejsce w systemie) i traci nadzieję na przekroczenie swojego losu. Takie traktowanie bohaterki powoduje jej wiktymizację. Przemoc ta rodzi fatalizm (w utworze Kluczariowej pokazane jest to na przykładzie mieszkańców wsi Dudki) i sprzyja utrwalaniu w grupie wzorców agresywnych – w *Wagonie Rosja* ich symbolem jest „толстый подросток с бультерьером на поводке” (Klûčareva, źródło elektroniczne), wywołujący w otoczeniu strach. Przemoc symboliczna legitymizuje przemoc bezpośrednią i strukturalną, powoduje zakłócenie relacji pomiędzy grupami społecznymi oraz spadek zaufania społecznego, co może mieć konsekwencje w postaci zaniku poczucia sprawstwa i chęci polepszenia własnej egzystencji. Może też tworzyć grunt pod bierne postawy, zanik ambicji indywidualnych i chęci podejmowania nowych wyzwań. Przemoc kulturowa pogłębia podziały społeczne i wywołuje wzajemną wrogość, dlatego też bywa celowo praktykowana przez władze dla osiągnięcia korzyści politycznych.

W powieści Natalii Kluczariowej *Wagon Rosja* ukazany został spójny obraz przemocy strukturalnej i symbolicznej, które polegają przede wszystkim na nie-realizowaniu założeń polityki społecznej, braku ochrony najsłabszych jednostek przed negatywnymi skutkami przemian ekonomicznych oraz unikaniu odpowiedzialności za konsekwencje decyzji politycznych, jak np. wojna. Silniejsza

pozycja organów rządzących, brak prawnych regulacji ochronnych i systemów pomocy dla najuboższych, uzależnienie władzy sądowniczej od polityki, skutkujące biernością obywateli w dochodzeniu swoich praw, sposób funkcjonowania administracji państwowej tworzący mur pomiędzy zwykłymi ludźmi a decydentami konserwuje zastany porządek, oparty na praktycznie nieograniczonej władzy dominującej nad pozbawionymi prawa do stanowienia o sobie masami. Wkroczenie Rosji (w latach 90. XX wieku) na drogę demokratyczną niczego w tym względzie nie zmieniło, silna tradycja kontrolowania społeczeństwa, charakterystyczna zwłaszcza dla epoki ZSRR, nie traci na znaczeniu w nowych warunkach społeczno-gospodarczych, dlatego też publicystyczny wymiar utworu Kluczariowej służy negatywnej ocenie Putinowskiej rzeczywistości, będącej manifestacją kultury przemocy. Patriarchalne normy, archetyp władcy wojownika i kult zwycięstwa cechujące rosyjskie dziedzictwo kulturowe, do którego odwołują się współcześni politycy, powodują, iż „przemoc komunikacyjna stała się ogólnie rozumianym językiem władzy i podporządkowania, którym posługują się wszyscy, bez próby budowania dialogu bez przemocy i szukania kompromisów” (Zinnatullina). Relacje społeczne w Rosji przypominają zatem swoisty ring bokserski, na którym władza i legitymizujące ją grupy tworzące kapitał kulturowy, praktykują „walki bez zasad”, nieustannie nokautują obywateli i pozbywają się ich z przestrzeni wspólnej.

Obraz kultury przemocy obecny w *Wagonie Rosja* wskazuje na trwałość praktyk dominacji państwa nad obywatelami. Rosja, utrwalająca na arenie międzynarodowej swoją pozycję jako kraju demokratycznego, nie tylko nie łagodzi metod oddziaływania na obywateli, ale – w sytuacji zaostrzenia globalnych konfliktów – przemoc tę potęguje. Bycie współczesnym Rosjaninem łączy się zatem z koniecznością bezwzględnego dostosowania się do politycznych wymagań, ignorujących zasady moralne. Do walki z „nieprawomyślnymi” zaprzęgane są społeczne instytucje i autorytety, w tym grono przyjaciół i znajomych oraz wspólnota rodzinna, przyjmujące na siebie rolę strażników opresji systemowej. To z kolei rodzi tragicznie poczucie osamotnienia obywatela wynikające z utraty zaufania do bliskich i lęku przed eskalacją potrzeby kontroli nad innymi, która – w przypadku braku alternatywnych wzorców – stanie się zinternalizowaną normą postępowania.

References

- Adamowska-Kałwa, Anna. „Przemoc w rodzinie. Analiza podstawowych pojęć na podstawie współczesnej literatury”. *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*, 38, 2018, s. 265–276.
- Âkovleva, Ul'âna. „«Lûbov' k Rodine – êto kakab'ûz» Interv'û s pisatel'niciej Natal'ej Klûčarëvoj: o rešenii ostat'sâ v Rossii, ožidanii aresta i vynuždennom ot"ezde”. *Novaâ gazeta Evropa*,

- 06.04.2024. Web. 23.10.2024. <https://novayagazeta.eu/articles/2024/04/06/liubov-k-rodine-to-kak-abiuiz>.
- Będzmirowski, Michał. „Prawa człowieka w Rosji – aktualna sytuacja”. *Rocznik Bezpieczeństwa Morskiego*, VII, 2013, s. 265–280.
- Biały, Filip, Joanna Jastrzębska. „Polityczność w literaturze i polityczność literatury”. *Refleksje. Pismo naukowe studentów i doktorantów WNPiD UAM*, 8, 2015, s. 79–90. <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/r/article/view/8804>.
- Davydov, Danila. *Pionery garoty. O knihah N. Ključarëvoj, P. Gol'dina i M. Gejde*. Web. 30.10.2024. http://www.litkarta.ru/dossier/pionery-garoty/dossier_2244/.
- Drwięga, Marek. „Rozważania o przemocy”. *Logos i Ethos*, 30, 2024, s. 49–68.
- Filek, Jacek. *Życie, etyka, inni. Scherza i eseje filozoficzno-etyczne*. Kraków, Wydawnictwo Homini, 2010.
- Goban-Klas, Tomasz. *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*. Warszawa, PWN, 2008.
- Havel, Vaclav. *Sila bezsilnych i inne eseje*. Przeł. Paweł Heartman. Warszawa, Wydawnictwo Agora, 2011.
- Helios, Joanna, Wioletta Jedlecka. *Współczesne oblicza przemocy. Zagadnienia wybrane*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2017.
- Ivanova, Natal'â. „Pisatel' i polityka”. *Znamâ*, 11, 2008. Web. 23.10.2024. <https://magazines.gorky.media/znamia/2008/11/pisatel-i-politika.html>.
- Jackiewicz, Andrzej. „Państwo jako zagrożenie i gwarant wolności i praw jednostki”. *Jednostka a państwo na przestrzeni wieków*. Red. Joanna Radwanowicz-Wanczewska, Piotr Niczyporuk, Karol Kuźmicz. Białystok, Temida 2, 2008, s. 47–63.
- Jedlecka, Wioletta. „Formy i rodzaje przemocy”. *Wrocławskie Studia Erazmiańskie = Studia Erasmiana Wratislaviensia*, 11, 2017, s. 14–29.
- „Kak monetizirovali l'goty v Rossii”. *Kommersant*”, 21.03.2012. Web. 26.10.2024. <https://www.kommersant.ru/doc/1897298>.
- Ključareva, Natal'â. „Rossiâ obščij vagon”. *Novyj mir*, 1, 2006. Web. 23.10.2024. https://magazines.gorky.media/novyj_mi/2006/1/rossiya-obshhij-vagon.html.
- Kluczariowa, Natalia. *Wagon Rosja*. Przeł. Małgorzata Buchalik. Wołowiec, Wydawnictwo Czarne, 2010.
- Kostyrko, Sergej. „Po krugu”. *Novyj mir*, 10, 2006. Web. 28.10.2024. https://magazines.gorky.media/novyj_mi/2006/10/po-krugu-2.html.
- Kowalski, Daniel. *Czy literatura może pełnić ważne społeczne funkcje? Literatura polityczna i zaangażowana*. Web. 25.10.2024. <https://www.art-re.pl/czy-literatura-moze-pelnic-wazne-spoeczne-funkcje-literatura-polityczna-i-zaangazowana/>.
- Krassowski, Krzysztof, Tomasz Wierchowski, Anna Wierchowska. „Rola i zadania służb specjalnych w państwach niedemokratycznych i demokratycznych na przykładzie Rosji i Polski”. *International Journal of Legal Studies*, 8 (2), 2020, s. 293–312. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.6372>.
- Kropiwek, Karolina. *Eksperci: „dziadurzenie”, czyli infantylne zwracanie się do seniorów, to forma dyskryminacji*. Web. 31.10.2024. <https://www.pap.pl/aktualnosci/eksperci-dziadurzenie-czyli-infantylne-zwracanie-sie-do-seniorow-forma-dyskryminacji>.
- Kubacka-Jasiecka, Dorota. *Interwencja kryzysowa. Pomoc w kryzysach psychologicznych*. Warszawa, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2010.
- Lipowska-Teutsch, Anna. *Wychować, wyleczyć, wyzwolić*. Warszawa, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, 1998.
- Mazurkiewicz, Piotr. *Przemoc w polityce*. Wrocław, Ossolineum, 2006.

- Mellibruda, Jerzy. *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie*. Warszawa, Instytut Psychologii Zdrowia, 2009.
- Nogal, Agnieszka. „Opozycja przemocy i polityki w ujęciu Hannah Arendt”. *Teologia Polityczna*, 31.10.2022. Web. 16.10.2024. <https://teologiapolityczna.pl/agnieszka-nogal-opozycja-przemocy-i-polityki-w-ujeciu-hannah-arendt>.
- Roman, Katarzyna Urszula. „Zwrot polityczny w literaturze rosyjskiej, czyli «Lewy Front Sztuki» według Zachara Prilepina”. *Poznańskie Studia Slawistyczne*, 6, 2014, 229–242. <https://doi.org/10.14746/pss.2014.6.16>.
- Szklarska, Anna. „Zagadnienie przemocy w filozofii Hannah Arendt”. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Humanistyczne*, 3, 2011, s. 79–89.
- Szukalski, Paweł. „Ageizm – przejawy indywidualne i instytucjonalne”. *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy*. Red. Małgorzata Halicka, Jerzy Halicki, Anna Sidorczyk. Białystok, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2009, s. 59–68.
- Zinnatullina, Regina M. „Diskursy nasiliã v literature «novej dramy»”. *Filosofiã v XXI veke: vyzovy, cennosti, perspektivy: Sb. naučnyh statej*. Nauč. red. A.V. Loginov, otv. red. O.N. Tomùk. Ekaterinburg, Izdatel'sko-poligrafičeskoe predpriãtie Maks-Info, 2016, s. 284–289.